

Ігор Ігнатенко

ІНШИЙ «ГОРОД ЧЕРНИГОВ»

Стаття присвячена пошуку зв'язків фортеці Чернігів, котра існувала у XVI ст. на території нинішньої Архангельської області Російської Федерації, з українським містом Черніговом. Автор пропонує гіпотезу, згідно з якою російський Чернігів збудували вихідці із українського міста Чернігова. На думку автора, в першій чверті XVI ст., після інкорпорації Великим князівством Московським Чернігово-Сіверщини, московський уряд перевів групу військових поселенців із цього регіону на недавно приєднані землі Новгородської республіки. Військові поселенці із Чернігово-Сіверщини заснували фортецю на ймення Чернігів для оборони північно-східних кордонів Московщини та контролю над місцевою людністю. Протягом XVI ст. в північному Чернігові осіла група переселенців із Новгорода Великого, котра шукала тут порятунку від репресій московських правителів. У результаті злиття цих двох груп населення на теренах російської Півночі формується новий літературний жанр – білини так званого «Київського циклу».

Ключові слова: Чернігів, фортеця, Сольвичегодськ, Новгородська республіка, Велике князівство Московське, XVI століття, білина.

Протягом більш ніж тисячолітньої історії Чернігова не раз траплялося таке, що нашим землякам доводилося з різних причин покидати рідні домівки і поселятися деінде. На це, зокрема, вказують назви населених пунктів, котрі походять від імені обласного центру. Різні «Чернігівки» розкидані по немалій частині Євразійського континенту, від Далекого сходу до Миколаївщини. Однак ці поселення з'явилися на мапах відносно недавно, біля півтора століття тому. У представленій розвідці мова піде про «гóрод Чернигов» – фортецю, котра існувала в XVI ст. на території Архангельської області нинішньої Російської Федерації.

На сторінках одного з джерел по історії російської Півночі – Сольвичегодського літописця, що дійшов до нас у списках другої половини XVIII ст., автор натрапив на такі рядки: «В лета прежняя вверху реки Вычюгды был город Чернигове на устие реки Черныя на реке на Вычюгде, а в которые годы поставлен, того неведомо. А в нем церковь Иоанна Предтече, а над вратами градными проезжими стояла икона Нерукотворенный образ Господа нашего Иисуса Христа, а над другими воротами проезжими стояла икона мученика Георгия, а на ней бо позади надъписано: «Написана сия икона лета 7051-го (1546) октября в 8 день. А писал ю Андрей Васильев дияк Фроловской старосте Ермоле святому Георгию стояти над враты входящему во град и исходящему просити милости и избавления прещения, от иноплеменников, и от междусобных брани, и от набразных смерти, и молитися со смирением, и кротостию, и милостынею, и постом, то есть Богу и святому Георгию сидящи во граде и будет, его же просите»... «В лето 7054-е (1549) у Соли згорел город Чернигов, и Казянь взята того же году» [1, с.228-230].

Ким же і коли була збудована ця фортеця і чи має вона хоч якийсь відношення до Чернігова на Десні? На думку автора, між цими двома однойменними містами може існувати безпосередній зв'язок. Спробуємо розібратися в аргументах за і проти цієї гіпотези, а для цього пошукаємо відповіді на кілька питань.

Що ми знаємо про Чернігів на Солі? Найгрунтовніші дані про Чернігів на Солі залишив Сольвичегодський краєзнавець другої половини XVIII–початку XIX ст. Олексій Соскін. Він вивчав не тільки писемні джерела, до котрих мав доступ як ратман місцевого магістрату, а й особисто спостерігав «археологічні» рештки північного Чернігова. Рукописна праця цього краєзнавця, присвячена історії міста Сольвичегодська, в котрій неодноразово згадується Чернігів на Солі, була складена при житті імператриці Катерини II. Доповнення до розлогої частини роботи згаданого дослідника датоване 1794 роком [2, с.170]. Ось що писав О. Соскін про інший Чернігів: «В Соливычегодском летописце упоминается, а равно и по словесным известиям здешняго города старожилы, согласно утверждающих, что выше ныне состоящего города Соли Вычегодской, на правой стороне реки, на восточной стороне, расстоянием в трех верстах, на усть текущей речки, называемой Черной, был древний город Чернигов, на высоком горнем месте. Что самое доказывает и оставшее местоположение. Но ныне того городского места есть мало, а прочее черниговское местоположение сметало рекою Вычегдою. И в оставших развалинах от осыпающагося к реке Вычегде берегу видно в песку мелкое зженое дресвяное каменье, ломаной кирпич, щебень, развалившаяся печная глина, горшочное черепье, согнившее в земли погребенное деревянное строение, головни и уголье, а частию находимо бывает и железное гвоздь. А позади от того места к северной стороне означается, якобы был копаный ров. И в город уповательно была дорога и чрез него мост» [2, с.18].

«А в которые времена и кто сей город Чернигов построил и населил в летописце не упоминается, а также и народ о том словесным повествованием не сказывает, а только есть в народе баснь, якобы до начала города Чернигова жил на том месте и в окрестностях оного пришедший из других мест народ, называемый чудь, немалое время, но пришедший славянский народ из северной России, то есть новгородский, их, чудь, с оных мест прогнав, а иных противящихся взял к себе в плен в рабы. Которой чудской народ якобы воевал даже на самую новгородскую, славянскую землю, и починал определять новгородской земле, а особливо по рекам Вычегде и Двине великие напасти и грабежи поселянам. И по очищении оного места из тех пришедших новгородцев многие для жительства на том месте черниговском поселились, видя пространство и пажитность около реки Вычегды мест, никем не обитаемых...» [2, с.18]

«И еще есть повествование в народе, якобы святой Прокопий, Христа ради юродивый, Устюжский чудотворец, отиде из Новагорода, проходя, и доиде в сей город Чернигов. Но малые дети гражданские, ругаясь ему, блаженному, чинили озлобления. Он же, нестерпе, изыде из города, доиде до реки Вычегды. Неразумнии же дети за ним гнашеся с ругательствами до самага берега. Он же, блаженный, не требуя перевоза, по воде за реку Вычегду преиде, и уиде в город

Устюк. В истории же жизни его сие не упоминается. И ежели то есть правда, то памянутой город Чернигов уже обитаем народом был назад тому с пятсот лет. И того города Чернигова оставшее место из давних лет заросло лесом и никто на нем ныне не живет; которое называется «Куричьим бором». В летописце написано 7054(1546) году, что тот старинный город Чернигов згорел. ... В летописце написано 7065 (1557) году, что поблизости бывшего стариннаго города Чернигова основан храм святых великих царей Константина и Елены» [2, с.18-19].

Також О.Соскін повідомляє, що згадана церква була зведена Сольвичегодським посадським жителем Тарасієм Ігнат'євим і згоріла вона 30 серпня 1560 р. Але, за даними «писцовых книг» Солі Вичегодської, у 7094 (1586) році на місці згорілого Чернігова стояли дві церкви: «На старом городище усть реки Черные на Вычегде храм теплой святого Иоанна Предтечи да храм святых царей Константина и Елены. А на погосте две келии, а в них поп черной да два старца» [2, с.18].

Після припинення існування «города Чернигова» його колишні жителі на відстані півтори версти від покинутого Чернігова на тій же річці, нижче за течією, побудували замок Выбор. Цей форт, так само як і Чернігів північний, страждав від повеней: «Подобно и вода сия сколько нанесла обиды черниговским гражданам, принудивши

переселится на другое место. Но хотя они новый город Выбор и построили вместо поминаемого Чернигова, но тот новостроенный город не мог постоять и десяти лет» [2, с.24] «В 7102 (1594) году город Выбор згорел». А образ Спасов Нерукотворенный, званием Черниговской, стоящий в башне над воротами от пожара, взят отнесен и поставлен у Соли Вычегодские на посаде в церковь Спаса Нерукотворенного образа, называемаго обыденную, состоящую на берегу реки Вычегды» [2, с.75].

Згідно з «Короткої виписки з історії міста Солі Вычегодської ...», складеної тим же О. Соскіним, місто Сольвичегодськ, котре існує в Росії й донині, було заселене переселенцями з Чернігова на Солі: «Город Соль Вычегодская ... восприявший начало переселения города Чернигова в 14-е столетие по Рождестве Христове: а в который год, в чие царство или княжество в России, по какому повелению основаны и населены народами оные города еще неизвестно. Который Чернигов был от ныне состоящего города на восточной стороне в двух верстах, коего местоположение малая часть и ныне есть: село Гордище с церковью святого Иоанна Предтечи, и называемый Куречей бор, лесопорослый. Таковое черниговцов на новое место переселение последовало, во-первых, по изобретению соляных промыслов: а во-вторых, по повреждению рекою Вычегдою Черниговских берегов и в нем бывших пожаров, ибо последние онаго граждане после случившегося в 1546 году пожара перешли в Соль Вычегодскую, да и новопостроенную ими гражданами в одной версте от онаго деревянную с воротами и башнями крепость названную Выбор чрез 9 лет рекою же Вычегдою снесло. В коей было деревянного строения две церкви ..., да 20 анбаров с казенными, военными, огнестрельными снаряды, и посадских людей с коммерческими товарами. И сии публичных здания в Соль Вычегодскую перенесены в 1590 году. И так с вышеписанного времени города Чернигов и крепость Выбор уничтожились. ...» [2, с.170]

«До населения города Соли Вычегодской черниговским народом место было пустое, порослое лесом великим и малым так, что из того выросшего леса могли пользоваться строением церквей и домов. А по речке Усолке есть солонцы и озеро Соленое, круглое, состоящее длины и ширины по примечанию не более 40 сажень; которое в древние годы было вокруг обросшее лесом и на оное как из города Чернигова, так и ис прочих его селений повадилася скот по природной своей натуре на те солонцы и озеро завсегда ходить и, напившись того росолу, тут и спал. И тем скучал своим хозяевам, которые жители почасту по него ходили. И с того времени они, черниговские граждана, заприметили сей предмет вод солеразсолных. Действительно начали узнавать и радеть в надежде, что от того может им последовать немалая прибыль. И по тогдашнему времени, по...малоимению соляных промыслов, начали вокруг того соляного озера строить для варения соли варницы с соляными трубами и промысловые селения. И так, оттого самага времени стали те промыслы умножаться. Черниговские граждана, видя от оных промыслов происходящую себе пользу обогащения, да колми паче еще потому, что и город Чернигов рекою Вычегдою мечет, начали к тем промыслам переселяться, местоположение очищать и церкви божий созидать» [2, с.27]. «А как оставшийся город Чернигов в 7054 (1546) году згорел и новопостроенный город Выбор рекою Вычегдою сметало. И по сим последним несчастным приключениям оставшиеся черниговские и выборские обыватели поселились к своим согражданом на новоизбранное место» [2, с.27].

Коли був збудований Чернігів на Солі?

Спираючись на переказ про новгородського юродивого Прокопія, О. Соскін припустив, що північний «город Чернигов» мав бути заселений XIV ст. Однак реальні звістки про це місто відносяться до XVI ст. Наскільки можливе існування північної Чернігівської фортеці протягом двох століть, до моменту фіксації писемними джерелами? Із повідомлень того ж Сольвичегодського краєзнавця ми знаємо, що «город Чернигов», окрім пожеж, страждав від підмивання річкою, яка спричиняла обвали і змиття берега: «ныне того городскаго места есть мало, а прочее черниговское местоположение сметало рекою Вычегдою». Власне, повені примусили чернігівців

покинути своє місто: «и вода сия сколько нанесла обиды черниговским гражданам, принудивши переселиться на другое место» [2, с.24].

Наступним прихистком мешканців північного Чернігова стала фортеця Вибір, котра проіснувала лише 9 чи 10 років і також була змита річкою, після чого покинута жителями. О. Соскін вважав, що причиною руйнування згаданих замків була якість ґрунту. Краєзнавець зазначав, що хоча згадані замки були побудовані на високих і сухих місцях, але ґрунт під ними не кам'яний, а слабкий піщаний і глиняний [2, с.24].

Страждало від водної стихії й місто Сольвичегодськ, котре побудували переселенці з північного Чернігова: «подобный сему жребий несчастья знаменовательно довольно уже видим и город Соль Вычегодская, ибо от самага переселения из вышеписанного города Чернигова до ныне тою же рекою Вычегдою снесло земли городской боліе половины, хотя берега и укреплены были обрубками и отводами. Как-то видны под городом в воде и песках, камни и щебень и ветхия деревья» [2, с.24]. Отож у приведених О. Соскіним переказах ми бачимо послідовне переселення колоністів з одного місця на інше, на довготривалі осілі перебування. Скоріш за все мешканці Чернігова на Вичегді спершу будували замки, спираючись на свій попередній досвід, у таких місцях, де зазвичай засновували населені пункти в інших місцевостях (південних), однак природні реалії Півночі призвели до серії переселень. Урешті, з третього разу, поселенці змогли обрати більш захищене місце й до того ж привабливе з економічної точки зору, з цієї причини Сольвичегодськ уже стоїть більше чотирьох століть. Таким чином, на нашу думку, Чернігів на Вичегді був заснований у XVI ст. незадовго перед першими його згадками в писемних джерелах.

Хто заснував північний Чернігів?

О. Соскін однозначно вважав засновниками Чернігова вихідців з Новгороду Великого. «Пермская земля новгородцами давно была известною. И баснь в Чернигове, что по покорении на том месте кочующей чюди, или чюдского народа, по красоте бывшего того городского местоположения, и по обширности уезда, и весьма способных к обитанию пустых лежащих земель, может истинною быть в населении новгородцами того Чернигова» [2, с.46]. На його думку, згадані землі «населились народами волно пришедшими ...болшею частию из Великого славнаго Новгорода...» [2, с.170], тобто дослідник не відкидав можливості участі в колонізаційному процесі людей з інших регіонів.

Причиною, чому новгородці переселилися на береги ріки Вичегди, О. Соскін називав їхні «несчастные приключения» – репресії проти новгородців з боку царя Івана Грозного. Причому краєзнавець у своєму оповіданні плутає московсько-новгородські війни 1471 й 1477-1478 рр., що відбувались за часів Івана Васильовича III, із Новгородським походом 1569 р. й подальшими репресіями царя Івана Васильовича IV Грозного. Дослідник зазначав, під час війни Івана Грозного (sic!) з Марфою посадницею (Борецькою) було вбито 12 тисяч новгородців, багатьох узятих у полон цар повелів стратити, а інших по городах розіслав [2, с.53]. Цар Іван Васильович наказав своїм ратним людям рубати новгородців усіх підряд, чоловіків, жінок і дітей, у перший день було вбито 2770 новгородців [2, с.55-56]. А в 1487 р. великий князь Іван Васильович більше тисячі значніших людей і бояр виселив з Новгороду до Москви, Володимира, Нижнього Новгороду, Ростова, Костроми та інших міст, а натомість послав до Новгороду з Москви та інших міст дітей боярських і купців [2, с.59].

Також згаданий сольвичегодський краєзнавець описав історію поселення Лали, що входило до складу передмістя Чернігова на Вичегді. За його даними, посад Лали був заснований втікачами із Новгороду Великого, що рятувалися від репресій Івана Грозного. Дослідник вважав переселення новгородців на річку Лалу першим свідомим колонізаційним процесом регіону, й переніс цю модель і на Чернігів на Вичегді [2, с.43-46,171]. При цьому лишається незрозумілою причина, з якої вихідці із Новгороду Великого мали назвати новий колоніальний форт, поставлений на землях «іногородців», саме Чернігомом.

Чи є свідчення про контакти між мешканцями Чернігова на Десні й жителями російської Півночі в давнину?

Звичайно, за доби Київської Русі між Черніговом і Новгородом Великим існували тісні зв'язки, новгородці запрошували до себе на князювання Ольговичів, котрі не тільки захищали новгородські землі від ворогів, а й виступали посередниками в боротьбі новгородських партій та впроваджували закони про регулювання торгівлі. Дійсно, у новгородських літописах часто згадується Чернігів та навіть трапляються автентичні, не повторені більш ніде згадки про нього. Однак у післямонгольський період про такі контакти нічого невідомо, та й навряд чи в XIV-XV ст. багату Новгородську республіку могло цікавити бідне провінційне місто, в яке перетворився Чернігів у цю добу.

Але існує ще один аспект питання про південноруські контакти з Новгородщиною, науковці вже давно звернули увагу на певні закономірності розповсюдження на теренах Східної Європи історичних пісень, котрі в XIX ст. отримали назву «билин».

Чільне місце серед цих епічних пісень займають билини так званого «Київського циклу», в котрих фігурує місто Київ, а також трапляються згадки про Чернігів. Серед витворів народної поезії, що оспівують Чернігів і його мешканців, найвідоміші билини про Іллю Муромця, де йдеться про те, як богатир захищав Чернігів від татарів, як він по дорозі з Чернігова в Київ переміг Солов'я Розбійника [3, с.54-61]. Існує кілька варіантів билини про «Руську кріпку заставу» (згадайте картину В. Васнецова «Три богатиря», яка також відома під назвою «Богатирська заставка»), згідно з нею богатирська заставка знаходилась між Києвом і Черніговом [4, с.52-56].

У билинах про молодого героя Вольгу Святославича, котрий протиставлений князю Володимирі «Стольнокиївському» [3, с.17-22], проглядається мотив протистояння князя Олега Святославича чернігівського Володимирі Мономаху. Відомі билини про визволення Ставра Годиновича його дружиною Василисою Микулішною, причому Ставр Годинович у різних варіантах пісень виступає то як чернігівський боярин, то як чернігівський гість (купець) [3, с.241-250]. У билині про купця Чурила Пленковича цей персонаж хвалиться, що має стільки золота, що купить «стольний Київ град і Чернігів град» [3, с.283]. В іншій билині купці Дюк Степанович і Чурило Пленкович тримали парі, поручниками за Чурила Пленковича виступали міста Київ і Чернігів, а за «молодого боярина» Дюка Степановича тримав поруку його хрещений батько – чернігівський владика [3, с.301-302]. До цієї пісні близькі за змістом Онезькі та Печорські билини про Івана Гостиного сина, котрий брав участь у кінних перегонах між Києвом і Черніговом [5, с.102-113]. Етнографами були записані й билини, котрі стосуються післямонгольського періоду історії Чернігово-Сіверщини, коли столиця землі перемістилася з Чернігова до Брянська. У них Дмитрій Брянський разом із двома братами захищає Брянськ від поганих, очолюваних Імбалом-царем [5, с.169-174, 230].

З середини XIX ст., коли почалося інтенсивне збирання билин, була відмічена повна їхня відсутність в Україні, в найбільшій же кількості варіантів билини були зафіксовані в межах російської Півночі, в районах, що нині входять до Архангельської і Вологодської областей та Карельської АРСР. Одними з перших почали збирати билини в районі Олонця, Онеги і Печори П.М. Рибніков, О.Ф. Гільфердінг, П.В. Кірієвський. У XIX ст., на момент запису етнографами, билини Київського циклу траплялися в різних регіонах, але найширше побутовали саме на півночі Європейської Росії. За підрахунками автора «Истории Русской Словесности» О.Д. Галахова, із чотирьохсот виявлених різними етнографами билин Київського циклу 34 були записані в Архангельській губернії і ще 300 у сусідній з нею Олонецькій губернії [6, с.143].

Факт переважного виявлення билин Київського циклу саме на російській Півночі поставив перед ученими цілий ряд запитань, і перш за все – коли, звідки і яким чином епічні пісні потрапили в ці райони, адже те, що билинні сюжети в основній своїй частині склалися не тут, а були сюди занесені, у величезної більшості дослідників не викликає сумнівів. Усіма зазначалося, що билини містять у собі занадто явні відгомони дуже давніх історичних подій; у них знаходять імена історичних осіб, що

діяли в давно минулі часи, назви старих центрів історичного життя – таких, як Київ, Чернігів, Галич та ін. У билинах також, нарівні з рисами північної природи і побуту, зустрічаються риси, які могли виникнути тільки в південних районах, – опис степових просторів, могутніх дубів, яких північний житель не міг знати.

Певні сумніви висловив ще Всеволод Міллер, який указав, що далеко не всі билини, дія яких відбувається у Києві і пов'язані з іменем князя Володимира, дійсно кївського походження. Частина з них він був схильний вважати новгородськими. Однак кївське походження якоїсь частини билинного епосу В. Міллером не відкидалося. Відомий історик літератури, фольклорист, професор Харківського університету М.Г. Халанський вважав, що об'єднання билин у Київський цикл було завершено наприкінці XVI ст. на Московщині, ці билини поширились на російську Північ шляхом передачі, а не імміграції [6, с.144-145]. Так само ряд пізніших російських науковців, що вивчали билини (А. Архангельський, С. Шамбинаго), дотримувались положення про пізній час складання билинного епосу, що сформувався в межах Московської держави.

На думку відомої радянської дослідниці А.М. Астахової, ряд билинних пісень був відомий на півдні. Вона, зокрема, наводить у приклад згадку про богатира Іллю Муромця та Солов'я Будимировича (також героя північних билин) у листі оршанського старости до каштеляна Остафія Воловича, що датований 1574 р. [7]. А фольклорист В. Чернишов ще на початку XX ст. звернув увагу на особливості мови співців билин, деякі слова та вимова звуків котрих мали паралелі з українською мовою [5, с. XXXVII- XLV]. Отож можливо, що билинний епос сформувався на території Московської держави у XVI ст., але через безпосередній контакт з носіями південних пісень і казок, котрі в результаті захоплення території Сіверщини опинилися у складі Московщини.

Чи могли чернігово-сіверці переселитися на Північ?

У 1500 році володар Чернігова князь Семен Іванович Можайський присягнув Великому князю Московському Івану Васильовичу III. Однак вважати, що саме з цього моменту починається панування Московії в Чернігові, є перебільшенням. Чернігів, як й інші землі Семена Можайського, продовжували лишатися його власністю, становище цього князівства на початку XVI ст. правильніше назвати Московським протекторатом. Російський історик М. Кром вважає, що у містах, котрі належали С. Можайському – Чернігові, Стародубі, Гомелі і Любечі, та Василю Івановичу Шемячичу – Новгороді-Сіверському, Рильську, жителі ніяк не відреагували на приєднання до іншої держави, оскільки вирішальна роль у політичних справах у цих містах належала місцевим удільним князям [8, с.200].

Лише після смерті Василя Семеновича Стародубського (Можайського) у 1518 р. московський князь Василь III, скориставшись нагодою, ліквідував Стародубське князівство на Сіверщині (до складу якого входив Чернігів) – один із останніх залишків колишньої удільної системи [9, с.209]. А 1523 року в Чернігові вперше з'являється великокнязівський намісник. Однак закріплення Москви на Сіверщині не було міцним. Хід Стародубської війни 1535–1537 рр. показав, що московська держава не може спиратися на місцеве боярство, бо воно в будь-який момент може знову перейти на бік Литви.

Показовим прикладом цього твердження стала втрата Москвою Гомеля у 1535 р. М.М. Кром, спираючись на тогочасні джерела, довів, що падіння Гомеля на другий день облоги сталося через те, що в місті і волості не були поселені поміщики з російських земель, котрі б стали опорю московської влади. Воскресенський літопис про цю подію пише так: «прибылые люди в город не поспели, а были тутошние люди немногие, гомьяне» [10, с.200]. Однак Станіслав Гурський у своєму описі Стародубської війни зазначає, що захисників міста було немало – 5 тисяч, вони були місцевою знаттю й, принісши клятву, піддалися самі разом з фортецею і всією тією областю під владу короля. Отже, як бачимо, причина падіння Гомеля полягала не в чисельності захисників [11, с.51]. Без значного супротиву гомельські бояри після

більш ніж 30-річної перерви повернулися разом з містом в литовське підданство [8, с.230]. І це, незважаючи на те, що на Чернігово-Сіверщині вже йшов процес «іспоміщення» – надання земель в умовне володіння в обмін на службу Великому князю Московському. Скрізь у містах північної Сіверщини, які увійшли до складу Московської держави в 1493-м і 1500 рр. іспоміщення лише трохи відставало за часом від моменту їхнього приєднання до Московії [8, с.252].

Інша картина спостерігалася на землях, що належали удільним Сіверським князям Можайським (Стародубським) та Шем'ячичам: Стародуб, Гомель, Чернігів, Новгород-Сіверський, Путивль помітно відставали. Тут іспоміщення, до ліквідації уділів Василя Стародубського і Василя Шем'ячича, не проводилося [8, с.252]. Цей процес почався в пізніший час, вже після скасування тамтешніх уділів. У 20-х же роках XVI ст. в протестах литовської сторони мова йде вже про поміщиків сіверських міст – брянських, гомельських, стародубських. Перша згадка про новгород-сіверських дітей боярських відноситься до 1538 р. Сюди були переселені служиві люди з «корінних» московських повітів. Діти боярські, іспоміщені на західних рубежах, ставали активними провідниками наступальної політики московського великокнязівського уряду [8, с.253-254].

Одночасно із заселенням Чернігівщини «москвичами» мало відбуватися переселення чернігівців в інші регіони Росії. Ця практика широко вживалася протягом XVI ст., вона зафіксована по відношенню до різних земель анексованих Великим князівством Московським, однак щодо Чернігово-Сіверщини поки письмово не підтверджена.

Таким чином, на думку автора, «город Чернигов» на території Пермської п'ятини з'явився у XVI ст., коли Новгородська республіка потрапила під кормигу Москви. Будівництво цієї фортеці на північно-східному кордоні новгородських володінь припало не на період найвищого підйому республіки, а в момент її занепаду, а отже, це дає нам підстави припустити, що ініціатором зведення Чернігова на Вичегді був саме московський уряд. Москва в такий спосіб посилювала власні кордони й контролювала анексовану новгородчину. Для заселення прикордонного замку на російській Півночі могли бути залучені діти боярські з Чернігово-Сіверщини, котрих за звичною для тих часів московською практикою колективно переселяли на інше місце і наділяли помістями. Можливо, кількість таких переселенців з Чернігівщини не була великою, але вона могла бути причиною назви новозаснованого замку на честь своєї малої батьківщини. Поступово в північному Чернігові відбулося злиття колоністів із Сіверщини з новгородськими втікачами. Взаємні контакти дали поштовх для розповсюдження билин Київського циклу в Архангельському краю, де стояв новий Чернігів, та на прилеглих територіях.

1. Сольвычегодский летописец как историко-архитектурный и географический источник // Вспомогательные исторические дисциплины, Л.: 1991. -Т.XXII.–С.218-230.

2. Соскин Алексей. История города Соли Вычегодской. Подготовка текста к изданию А.Н. Власова. Ответственный редактор А.А.Амосов. Сыктывкар: изд. Сыктывкарский университет, 1997. – 189 с.

3. Песни, собранные П. Н. Рыбниковым : Ч. 1: Народные былины, старины и побывальщины : собственность собирателя. – Москва : Типография А. Семена, 1861. – 524 с.

4. Песни, собранные П.В.Кириевским. Изданы обществом любителей словесности. М.: Тип. А.Семена, 1860. – 882 с.

5. Печорские былины / Н. Е. Ончуков. – СПб. : типо-лит. Н. Соколова и В. Пастор, 1904. – X, XLVI, 424 с. – Отд. оттиск т. 30-го «Записок по Отделению этнографии Императорского Русского географического общества». – В содерж. также: Заметки о языке «Печорские былины» / В. Чернышев.

6. Былины // Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон. Энциклопедический словарь. Т.V, Буны – Вальтер, СПб, Тип.И.А. Эфрона, 1891. – 494 с.

7. Астахова А.М. Происхождение северной эпической традиции // Интернет-ресурс. – Режим доступа: https://studopedia.su/12_26624_am-astahova-proishozhdenie-severnoy-epicheskoy-traditsii.html

8. Кром М.М. Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. /М.М.Кром. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Квадрига; Объединенная редакция МВД России, 2010. – 320 с. + илл.

9. Зимин А.А. Россия на пороге Нового времени. (Очерки политической истории России первой трети XVI в.) М.: Мысль, 1972. – 452 с.

10. ПСРЛ, том VIII. Издание 1-е. Продолжение летописи по Воскресенскому списку. СПб., 1859. – 302 с.

11. Кром М. Стародубская война. 1534-1537. Из истории русско-литовских отношений. М.: Рубежи XXI, 2008. – 140 с.

Игорь Игнатенко (Чернигов)

Иной «город Чернигов»

Статья посвящена поиску взаимосвязей между крепостью Чернигов, которая существовала в XVI в., на территории нынешней Архангельской области Российской Федерации, и украинским городом Черниговом. Автор предлагает гипотезу, согласно которой российский Чернигов построили выходцы из украинского города Чернигова. По мнению автора, в первой четверти XVI в., после инкорпорации Великим княжеством Московским Чернигово-Северщины, московское правительство осуществило переселение военных поселенцев из этого региона в недавно присоединенные земли Новгородской республики. Военные поселенцы с Чернигово-Северщины основали крепость под названием Чернигов для обороны северо-восточных границ Московии и контроля местного населения. В течение XVI ст. в северном Чернигове осела группа переселенцев из Новгорода Великого, которая искала здесь спасения от репрессий московских правителей. В результате слияния этих двух групп населения на территории русского Севера сформировался новый литературный жанр – былины так называемого «Киевского цикла».

Ключевые слова: Чернигов, крепость, Сольвычегодск, Новгородская республика, Великое княжество Московское, XVI век, былина.

Ihor Ihnatenko (Chernihiv)

Another «castle of Chernigov».

The article is devoted to the search for interconnection between the fortress of Chernigov, which existed in the 16th century, on the territory of the Arkhangelsk region of the Russian Federation, and the Ukrainian city of Chernihiv. The author suggests a hypothesis according to which the Russian Chernigov was built by natives of the Ukrainian city of Chernihiv. According to the author, in the first quarter of the 16th century, after the accession of Chernihiv-Sivershchyna to the Grand Duchy of Moscow, the Moscow government moved a group of military settlers from the Chernihiv region to the recently annexed lands of the Novgorod republic. Military settlers from the Chernihiv-Sivershchyna region founded a fortress called Chernigov to defend the northeastern borders of Muscovy and control the local population. During the 16th century, in the fortress Chernigov of the Arkhangelsk region settled a group of migrants from Novgorod the Great, who was looking for salvation here from the repressions of the Moscow rulers. As a result of the merger of these two groups of the population, a new literary genre was formed on the territory of the Russian North – the epic so-called «Bylina of the Kiev cycle».

Key words: Chernihiv, fortress, Grand Principality of Moscow, Solvychevodsk, Novgorod Republic, 16th century, Bylina.